

322) и др Бранка Ракића (Злочин агресије према СР Југославији у ситуацији кад правда затаји, стр. 323–345). На основу овако предоченог материјала и допунског текста може се закључити да приређена грађа у објављеном критичком монографском издању остаје као битно сведочанство о злочину који је предмет обраде, те да ће несумњиво представљати важно штиво у тумачењу третираних догађаја из прошлости, као и у неопходном извлачењу поука за будућност.

Саша СТАНОЈЕВИЋ

Aleksandar Ignjatović. *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu, Arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*. Beograd: Orion Art, Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet, 2016, 845.

Монографија Александра Игњатовића, професора историје и теорије архитектуре на Архитектонском факултету у Београду, под називом *У српско-византијском каледоскопу, Архитектура, национализам и империјална имагинација 1878–1941*, појавила се пред читалачком публиком пре четири године. Ради се о обимној интердисциплинарној анализи начина тумачења средњовековне архитектуре и различитих видова уобличавања модерне архитектуре на територији Србије – од стицања независности на Берлинском конгресу 1878. године до распада Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941. године. У њеном фокусу су научни, као и популарни дискурси о Византији који су снажно утицали на дефинисање идеолошких оквира и политичких пракси у Србији и Југославији. Кроз приказ архитектонских остварења, рушевина и остатака, планова и расправа, и пре свега кроз суптилне анализе контекста у којима су та дела настајала и које су истовремено снажно градила, књига прати процес стварања и развоја српског националног идентитета. Након што је у монографији *Југословенство у архитектури*⁶ представио оригиналну, широко прихваћену и награђивану, цитирану, али често и без навода преузиману анализу утицаја архитектонског стваралаштва на дефинисање феномена „југословенства“, Игњатовић је овога пута убифицирао релацију између „српског“ и „византијског“ као неуралгичну тачку савремене историје Србије.

Остајући примарно оријентисан на студиозно проучавања историје и теорије архитектуре, он је пратио стваралаштво читаве плејаде истраживача који су се бавили византијским наслеђем. Анализирао је тумачења

6 Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi, Jugoslovenski identitet u arhitekturi između 1904–1941*, (Beograd: Građevinska knjiga, 2007).

средњовековних историјских записа, археолошких артефаката, вернакуларних традиција, културног и уметничког наслеђа у радовима Михаила Валтровића, Андре Стевановића, Панте Срећковића, Владана Ђорђевића, Милоја Васића, Драгутина Милутиновића, Драгољуба Павловића, Станоја Станојевића, Александра Соловјева, Николе Радојчића, Владимира Ђоровића, Јована Цвијића и многих других. Тумачећи научна, псеудонаучна и дела популарне културе и опсеге њихове рецепције, аутор је показао како су у процесу дефинисања политичких идеја и државних пројеката „архитектонски остаци далеке прошлости радом историчара, историчара уметности и архитеката, али и многих других који су о њима писали с много знања, неконтролисане емпатије, па чак и страсти, постајали делатни идеолошки инструменти од великог значаја“. Његова монографија представља промишљену, деликатну студију у којој су сагледана ограничења научне објективности, избегнути једноставни закључци, јасно изнете тешко уочљиве нијансе у тумачењима и указано на њихову испреплетаност. Аутор је убедљиво доказао тезу да су у периоду успостављања националног принципа у Европи, када су историјски „докази“ представљали један од кључних елемената политичке и државне легитимације, начини интерпретирања тзв. *националног стила* и произвођења *српско-византијског стила* у архитектури кључно утицали на формирање колективних идентитета и политичке културе у Србији.

Пратећи бројна тумачења средњовековне архитектуре, као и архитектонске подухвате 19. и 20. века који су се ослањали на инвентоване традиције византијског и српског градитељства, Игњатовић је препознао истовремено постојање две парадигме на којима су настајали идеолошки дискурси и уобличавана колективна свест. Парадигме *византинизације* и *девизантинизације* Игњатовић је истакао као кључне тачке ослоња у процесу конструкције (касније и деконструкције) српске и југословенске нације. Поглед у прошлост који су упућивали бројни истраживачи, као поглед у *страну земљу*, креирао је слику *другог* у опозиту коме, али истовремено и у виртуелном континуитету са којим је дефинисано друштво у садашњости. Помно анализирајући радове генерација научника који су темељени на уверењу у академску објективност и постулате критичке историографије, Игњатовић је луцидно и критички вредновао њихове закључке. Препознајући академску отвореност и научну актуелност, он је истовремено у њиховом стваралаштву откривао слојеве који су били производ политичких тежњи и идеолошких садржаја, па чак и готово архетипске креације маште. Слика прошлости је (не) приметно саображавана потребама садашњости која је пројектовала жељену будућност. Та измаштана представа је (не)свесно утицала на личне и колективне самоперцепције, одређујући индиректно и отварања научних проблема и истраживачких питања.

Посебну вредност Игњатовићеве књиге представља чињеница да су анализе начина перцепције Византије у Србији и Краљевини Југославији, постављене у знатно шири интерпретативни оквир. Књига прати начине уобличавања историјске мисли у Европи разматраног периода и показује како је слика Византије креирала друштва на Старом континенту – од пот-

пуне дискредитације Византије у делима просветитеља, до њене адорације у стваралаштву хуманиста на прелазу 19. у 20. век. Игњатовић је показао како је од Француске и Немачке, преко средњоевропских друштава, до Русије и Бугарске, представа Византије мењана у складу са друштвеним и политичким променама и како им је давала легитимитет.

Монографија *У српско-византијском калеидоскопу* јасно асоцира на суптилне и промишљене радове постструктуралиста и теоретичара постколонијалних студија, у којима су културне праксе означене као методе успостављања социјалне и политичке дистинкције и доминације. Ипак, Александар Игњатовић није шематски преузео саидовску деконструкцију оријенталистичког дискурса, већ ју је кроз анализу српско-византијског калеидоскопа значајно употпунио. У том смислу, као посебно инспиративна намеће се компарација његових закључака са делом Алена Гроришара *Структура сараја. Азијатски деспотизам као творевина маште на Западу у XVIII веку*⁷ која је објављена готово истовремено са Саидовим *Оријентализмом*.⁸ У Монтескјеовим, Волтеровим, Дидровоовим и бројним другим описима сараја у Истамбулу и Исфахану, Гроришар је препознао прикривену, али суштинску критику апсолутизма Луја XIV. Препознао је оквире унутар којих су настајали принципи просветитељства и стварани идеали које је прокламовала Француска револуција. Бавећи се рецепцијом појма *сарај* и сликом ониричног, сензуалног, али истовремено суровог и деспотског Истока, он је показао како је, креирањем измишљених представа, радикално мењана реалност и поткопавани темељи ројалистичког принципа у Европи. Ту слику *другог*, као и наводну представу сопственог одраза у оку посматрача са оријента, градили су и у њу беспоговорно веровали сви они које је угрожавала апсолутна власт једног човека – како они који су покушавали да задрже своје привилегије из прошлости тако и они који су веровали да њима припада будућност. Критика „азијског деспотизма“, која је поставила основе модерних друштава, представљала је заједничку творевину идеолошки и политички супротстављених група.

Разоткривање „оријентализма“ као културолошког конструкта просветитељства представљало је значајан научни и политички искорак савремене хуманистике средином 20. века, али и истовремени наставак критичке традиције која је започела управо са просветитељством. Игњатовићево испитивање процеса уобличавања секуларног друштва у Србији на основу истовремене апропријације византијског наслеђа и алијенације од

7 Alain Grosrichard, *Structure du sérail. La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique*, (Paris: Ed. du Seuil, 1979); Alen Gorišar, *Struktura saraja. Azijatski despotizam kao tvorevina mašte na Zapadu u XVIII veku*, (Beograd: Vuk Karadžić, 1988). - Гроришар је завршио студије књижевности и филозофије на Ecole normale supérieure, код Луја Алтисера (Louis Althusser) и Жака Дериде (Jacques Derrid). Данас је један од најугледнијих истраживача Жан-Жака Русоа (био је председник Друштва Жан-Жак Русо из Женева) и почасни професор на Женевском универзитету.

8 Edward Said, *Orientalism*, (New York: Pantheon Books, 1978).

њега, део је управо те богате европске критичке мисли. Он је начине репрезентовања византијског наслеђа видео и као производ и као кључни покретач имагинације српских интелектуалних и политичких елита. За разлику од француског искуства субверзије монархизма оствареног кроз измаштану представу *другог, tabula rasa* српске државности је исписивана постепено. На њој није било потребе брисати, већ пажљиво уписивати, поред осталих, и слике Византије која је замишљена као „подручје чаролија, нетакнута и непозната земља“. Стога је и Александар Игњатовић комплексност српско-византијског односа означио као „мета питање националне историје архитектуре“, констатујући да се „(п)рича о нацији испричана кроз однос 'српског' и 'византијског' не тиче (...) само архитектуре, нити само уметности; она се подједнако односи и на наше разумевање средњовековне и савремене историје, као и самог језгра српског националног идентитета“.

Тај сложени феномен је до сада био готово потпуно невидљив и неистражен у српској хуманистици. У нашој средини га се дотакло само неколико аутора (најдиректније Срђан Пириватрић и Влада Станковић⁹). Стога је Игњатовић био принуђен да се храбро упусти у ишчитавања византолошке литературе која је настајала у Србији и Југославији у разматраном периоду од шест деценија (1878–1941), ослањајући се при томе на обимну продукцију која се бавила местом и функцијом слике Византије у изградњи модерних друштава, а која је у свету написана последњих година. Компарирајући и контрастирајући бројне текстове српских хуманиста и уметника, аутор је закључио да су српско-византијске релације „есенцијализоване“ и „натурализоване“ у националној историографији и култури. Стога је његов основни истраживачки циљ био да тумачењем и разумевањем тог сложеног односа проникне „у његову епистемолошку и идеолошку економију, као и механику његовог грађења“. Анализирао је историјске представе у којима је Византија била централни објекат истраживања и закључивања, не само са намером да покаже њихову научну (не)објективност већ пре свега са жељом да разуме узроке таквих тумачења и њихове резултате, те да објасни какво су друштво такве интерпретације архитектонског наслеђа конституисале. У његовом фокусу није била тачност и истинитост академских исказа, већ снага уверења њихових аутора и безрезервна вера читалаца која је таква тумачења претварала у културне каноне. Игњатовић је дубоко проникао у проблеме историографије и културне политике у Србији, препознајући Византију као специфичну творевину имагинације

9 Vlada Stanković, "The Character and Nature of Byzantine Influence in Serbia (from the End of the Eleventh to the End of the Thirteenth Century): Reality – Policy – Ideology", *Serbia and Byzantium, Proceedings of the International Conference Held on 15 December 2008 at the University of Cologne*, eds Mabi Angar and Claudia Sode, Series: Studien und Texte zur Byzantinistik, Vol. 8, (Frankfurt am Main, Peter Lang et al., 2013), 75–93; Srdjan Pirivatric, "A Case Study in the Emergence of Byzantine Studies: Serbia in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *The Byzantine World*, ed. Paul Stephenson, (London: Routledge, 2010), 481–490.

српских интелектуалних и политичких елита, као илузију коју није било потребно доказивати у стварности.

Монографија *У српско-византијском каледоскопу* започиње теоријским разматрањем централних појмова истраживања: нације, империје и историје и сложених релација које су међу њима успостављане у хуманистици последњих деценија. Систематично су наведене и деликатно протумачене најутицајније теорије, интерпретације и дебате о феномену нације, препознате њихове специфичности, али и ограничења. На страницама на којима су у књизи разматрани појмови *империја* и *империјализам* аутор је прихватио и даље развио тумачења која наведене појмове сагледавају као вид културне супремације. Оставио је по страни разматрања друштвено-економских аспеката империјализма и расправе о фазама развоја капитализма. Превaziшавши доминанту периодизацију империјализма и времена империја која се уобичајено завршава са Првим светским ратом и Октобарском револуцијом, Игњатовић се зауставио на години распада Краљевине Југославије, али је јасно истакао да се ради о процесу који траје до данас. Из поља историчара архитектуре он је феномен *империје* и *империјализма* означио као богати репозиторијум раскошног симболичког капитала и као начин управљања и успостављања субординације кроз различите видове културне репрезентације. Трагајући за семиотичким значењима, он је појмове *нација* и *империја*, *национализам* и *империјализам* протумачио као „само формално контрадикторне“ и означио као „готово синониме“ који се међусобно граде и јачају кроз нове видове друштвено-економских односа које успостављају. Изједначавајући империјализам са експанзионизмом, он је истакао да је идеологија националне државе увек подразумевала тежњу ка јачању империјалне власти „као истовремено политичког модела и концепта културе“ и на тај начин отворио простор за вишеслојан дијалог.

Игњатовић је постулирао, дакле, тезу да се кроз византолошки дискурс легитимисала империјална идеја, те да је начин представљања културне српско-византијске повезаности требало да гарантује политичку доминацију и да утврди облик империјалне владавине. У времену тек осамостаљене кнежевине и касније краљевине Србије, византинизација историографских представа је означила пут њене еманципације и експанзије на спољном и унутрашњем плану. Позивање на традиције Византије је давало империјалну патину новоформираној држави и идентитет друштву у процесу националног конституисања. Како је, међутим, слика Византије чинила део монолитне представе Оријента и на тај начин у европском патронизујућем дискурсу субординирана (чак и када је уздизана), концепт дистинкције, односно раздвајања од Византије је добијао све значајније место у српском јавном пољу. Тако је временом, кроз парадигму девизантинизације, сазрела идеја наводне српске културне оригиналности и надмоћности над дегенерисаном и оронулом царевином, као и представа српске уметности као усавршене Византије која је носила виталну снагу. Представу „усавршене Византије“ у српским историографским наративима Игњатовић није означио као вид регресије и културног атавизма, већ као део глобално доминантног дис-

курса. Стога су посебно важни делови књиге у којима су анализирана различита тумачења Византије након настанка југословенске државе. Национални идентитети настајали на културној и уметничкој дистинкцији од „окоштале“, „догматске“ Византије текли су паралелно са процесом преузимања византијског модела империјалног владања у политичком пољу. Управо на њему је свој примат градила политички најмоћнија, али не и економски најпотентнија национална група. Византијско наслеђе је у том контексту постајало гарант културне, политичке и војне доминације.

Централни делови књиге посвећени су студијама случаја и кроз њих конкретном препознавању начина деловања архитектонског дискурса. Процес дефинисања националног идентитета кроз присвајање и истицање готово натурализоване повезаности са Византијом, аутор је маестрално сагледао кроз анализе рада Другог византолошког конгреса у Београду, 1927. године. Странице посвећене начину извештавања са конгреса и представљању главних излагања су расветлиле оквир унутар кога је језик архитектуре добио нова значења. Посебно интригантан део монографије, у том смислу, посвећен је процесу осмишљавања идејног решења и почетку градње храма Светог Саве у Београду 1926–27. и 1931–32. године. Кроз приказ трагања за средњовековним узорима у међуратном периоду, Игњатовић је пажљиво одмотавао слојеве којима је обавијан српски национални програм у оквирима југословенске заједнице. Присвајања и (ли) одбацивања Византије постала су делатни елементи присвајања и одбацивања југословенског идентитета и његових европских корена.

Књига *У српско-византијском калеидоскопу* води читаоце кроз сложени лавиринт питања и проблема. Одговори које аутор даје граде његов закључак о истовременој апропријацији и негацији Византије која је простекла из глобалне разлике у просветитељско-оријенталистичком и романтичарско-иррационалном и реалистичном тумачењу Другог Рима – од слике мрачног царства, до бајколике представе цивилизације која је означена као спона између антике и модерних друштава. У том контексту је и српско повезивање са Византијом произвело специфичано тумачење концепта *Translatio imperii*, који је прокламованој синтагми „ослобођења и уједињења“ српског и југословенских народа требало да осигура завничан државотворни легитимитет.

Критички ишчитавајући разнородне текстове, аутор је скидао идеолошке слојеве времена у којима су настајали и храбро показивао да испод њих често није постојало готово ништа осим снажне жеље и вере у сопствену супериорност. Јасно указујући на слепе улице у које је западала историографија, констатовао је да су често управо „историчари стварали непровидни застор испред историјске стварности“. Зато странице на којима се Игњатовић окренуо анализама историографских закључака и њихових аутора и отварају најшири простор за дебату, за различите интерпретације наведених примера.

Ова књига је производ минуциозног архивског рада, одличног увида у домаћу и страну литературу и теренских истраживања. Деконструи-

шући представе митологизоване прошлости, она је отворила простор за критичке анализе историографије, као и широко схваћеног термина *културе* не само 19. и 20. века већ и времена у коме живимо. У том контексту се анализа поеме Вилијама Батлера Јејтса (William Butler Yeats) *Једрење у Визант* (*Sailing to Byzantium*) из 1927. године издваја као бисер савремене хуманистике у Србији.

Својом последњом књигом професор Александар Игњатовић је још једном исказао став да је излишно и потпуно немогуће анализирати архитектонска дела и њихове остатке или рушевине кроз искључиво естетске категорије, типологију и формалну анализу без разумевања културног и историјског контекста и „политичког простора моћи“ унутар којих та дела настају и које веома снажно граде. Такве анализе је јасно одбацио као ларпурлартистичке ћорсокаке, истичући да је немогуће разумевање значења симбола и смисла њихових функција без јасног сагледавања друштвених оквира и политичких секвенци.

На самом крају овог приказа, још једном ћемо се позвати на Грорисара и његово дело *Структура сараја*, који у Закључку читатељке и читаоце подсећа на Фројдов парадокс да „верујући ономе ко верује имамо највише изгледа да досегнемо до истине“. На сличан начин Александар Игњатовић, критички тумачећи ауторе о којима пише, решава да им верује. У његовој интерпретацији, они су творци научних дискурса, али и друштвени агенти који су производили и преносили историјске интерпретације и издвајали оне топове у јавном простору за које су веровали да могу да постану препознатљиви симболи и елементи идентификације сваког грађанина. Ретке су књиге које отварају тако бројна и сложена питања попут Игњатовићеве *У српско-византијском каледоскопу*. Како је могуће да управо она, ево већ четири године, није представљена стручној јавности?

Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

Stefan Gužvica. *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia During the Great Purge (1936–1940)*. Tallinn: Tallinn University Press, 2020, 224.

Већина историчара млађе генерације који се баве историјом југословенског комунизма, укључујући и аутора ових редова, фокусирају се на период након Другог светског рата. Стога нема много нових доприноса на тему предратне историје Комунистичке партије Југославије и историјски корени послератних феномена остају слабије обрађени. Срећом, монографија колеге Стефана Гужвице, недавно издата на енглеском језику у Естонији, показује да има српских историчара најмлађе генерације који не